

KVINNORS RÖSTRÄTT I SVERIGE

Kulturhistoriska och
minnespolitiska essäer

Redaktörer
Christina Florin
Ulla Manns
& Kirsti Niskanen

Trycksak
3041 0865

Creative Commons Erkännande 4.0 Internationell (CC BY 4.0)

Bildmaterial kan vara upphovsrättsskyddat

Södertörns högskola
(Södertörn University)
The Library
SE-141 89 Huddinge
www.sh.se/publications

© Författarna

Omslagsbild: Ursprungligen 'A woman standing next to a flag on a sidewalk', 1918,
Library of Congress, Harris and Ewing collection.

Inga kända begränsningar för publikation.

Omslagsdesign: Jonathan Robson

Grafisk form: Per Lindblom & Jonathan Robson

Tryckt hos E-Print, Stockholm 2026

Södertörn Academic Studies 101

ISSN 1650-433X

ISBN 978-91-89962-53-8 (tryck)

ISBN 978-91-89962-54-5 (digital)

Mer än rösträtt. Carl Lindhagen och kvinnornas demokratifråga

Josefin Hägglund

Av de många metoder som den kvinnliga rösträttsrörelsen använde för att uppmärksamma kvinnornas rösträttsfråga, var Rösträtts-spelet en av de mer innovativa.¹ Det politiska spelet om rösträtten gjordes här till ett faktiskt sällskapsspel. Genom att slå tärning fick spelarna följa en snitslad bana, i stort motsvarade åren från 1902 till 1911. Längs vägen följde både motgångar och framgångar. Nyckelpersoner, viktiga händelser och beslut passerade förbi. Framgångar belönades med extraslag, vid motgångar fick man stå över ett kast. Spelets bana avslutades i en ännu okänd framtid där kvinnorna hade vunnit sin rösträtt. Hade spelmakarna haft förmågan se in i framtiden hade de kunnat placera in målgången ett decennium senare, år 1921, då allmän rösträtt för både män och kvinnor slutligen röstades igenom.

Av spelplanens avbildade rösträttsprofiler var tre kvinnor: Ann Margret Holmgren, Signe Bergman och nordamerikanska Carrie Chapman Catt. Utöver dessa avbildades även två män. Den ene var den liberale partiledaren Karl Staaff. Trots att han själv var principiell anhängare av kvinnlig rösträtt anspelade instruktionen vid Staaffs ruta på att han som statsminister, av taktiska skäl, hade valt att inte inkludera kvinnorna i den rösträttsproposition hans regering lade fram våren 1906: ”Sitt ned ett kast! sa’ Staaff. För männen först vi ömma, Se’n lofva vi att ej din rätt vi skola glömma.”² Den andre mannen var denna artikels huvudperson: riksdagsmannen

---

¹ ”Rösträtts-spelet” (Stockholm: Ivar Hæggströms boktr. A.B., 1910). Spelplan och förpackning finns digitaliserade både via Uppsala universitet i Alvin, <https://www.alvin-portal.org/alvin/attachment/download/alvin-record:79989/ATTACHMENT-0038.tiff> (hämtad 2 oktober 2023) och via Göteborgs universitets kvinnohistoriska samlingar KVINNSAM, <http://www2.uu.se/kvinn/portaler/rostratt/kampanj/> (hämtad 2 oktober 2023).

² Ibid.

Carl Lindhagen. Även här tvingades spelaren stå över ett slag, men instruktionen anspelade inte på någon tvetydig inställning hos Lindhagen själv, utan på motståndet han hade mött: ”Här får du stå ett kast, ty trots motioners skara, Vi måste strida än och tro och hopp bevara”.³

Lindhagen hade år 1902 satt kvinnornas rösträtt på agendan genom att för andra gången i riksdagens historia väcka frågan i motionsform. Den första hade F. T. Borg väckt nästan 20 år tidigare, år 1884. Som Rösträttsspelet anspelade på till var detta inte Lindhagens sista motion i frågan, utan den första i en skara. Särskilt för sin pionjärmotion, men även för sina rösträttsmotioner åren därefter, har Lindhagen fått en given plats i historisk forskning om rösträttens historia.⁴ Även i kvinnorörelsens egen historieskrivning har Lindhagen givits en framträdande roll. Ett exempel finns i historikern och rösträttsaktivisten Lydia Wahlströms rörelsehistorik, där hon beskriver Lindhagen som ”det kvinnliga rösträttskravets starkaste främjare i riksdagen”.⁵

I det här kapitlet kommer jag att visa vilken plats Lindhagens rösträttsmotioner hade i ett större politiskt sammanhang. Jag kommer att peka på två aspekter. För det första: att rösträtten för Lindhagen var en del av ett mer vidsträckt engagemang i olika slags frågor som rörde kvinnor, där rösträtten bara var en av många. Dessa berörde inte bara rösträtt och representation utan även kvinnors rättigheter i yrkeslivet och i äktenskapet. För det andra: hur rösträtten för Lindhagen utgjorde en beståndsdel i en mer vidsträckt förståelse av demokrati. Utifrån denna såg Lindhagen rösträtten varken som något universalmedel eller någon slutstation. Det, i sin tur, låg till grund för att han, när kvinnornas rösträtt väl genomfördes, inte gav uttryck för någon ogrumlad segerglädje. Han uttryckte, tvärt emot vad man skulle kunnat tro, ett betydande mått av skepsis om vad rösträtten egentligen skulle komma att betyda.

—

³ Ibid.

⁴ Josefin Rönnbäck, *Politikens genusgränser: den kvinnliga rösträttsrörelsen och kampen för kvinnors politiska medborgarskap 1902–1921* (Stockholm: Atlas, 2004), 33.

⁵ Lydia Wahlström, *Den svenska kvinnorörelsen: historisk översikt* (Stockholm: Norstedts, 1933), 63.

Männen och kvinnors rättigheter i tidigare forskning

Kampen för rösträtt har en särställning i svensk politisk historia om det sena 1800- och det tidiga 1900-talet. Anledningarna är flera. Rösträtten var en av tidens stora politiska frågor och debatterades intensivt, både utanför och innanför riksdagens väggar under flera decennier. Den var också en fråga med en tacksam dramaturgi: ett (relativt) tydligt före och efter som har kunnat beskrivas i termer av en övergång till demokrati eller ett ”demokratiskt genombrott”.⁶ Kring hundraårsjubileet av rösträttsreformen 1919–1921 har forskare inte bara uppmärksammat att rösträttsreformen 1919–1921 fortsatte att lämna grupper av medborgare utanför rösträtten⁷ utan också att rösträttsfrågan har haft en tendens att överskugga andra frågor om fördelning av makt och inflytande som också fanns med i diskussionen om demokratins förverkligande, men som aldrig genomfördes eller åtminstone inte fick samma förhållandevis tydliga avslut. Bland dessa fanns till exempel frågan om ett införande av republik och fördelningen inte bara av politisk utan även ekonomisk makt i samhället.⁸

Om just kvinnornas rösträtt har Ulla Manns påpekat att den i historieskrivningen har tenderat att överskugga andra mål och visioner som också fanns i kvinnorrörelsen, men som kanske aldrig uppfylldes.⁹ Hon använder två av den kvinnliga rösträttsrörelsens främsta personligheter som belysande exempel: Lydia Wahlström och Elin Wägner. Dessa skrev båda varsin tillbakablickande utvär-

⁶ Jfr. t.ex. Åke Thulstrup, *När demokratin bröt igenom: konturerna av Sveriges historia 1905–20* (Stockholm: Bonnier, 1937); Kjell Östberg, *Efter rösträtten: kvinnors utrymme efter det demokratiska genombrottet* (Eslöv: B. Östlings bokförl. Symposion, 1997); Håkan A. Bengtsson och Lars Ilshammar, red., *Demokratin genombrott: människorna som formade 1900-talet* (Lund: Historiska media, 2018).

⁷ Annika Berg och Martin Ericsson, red. *Allmän rösträtt? Rösträttens begränsningar i Sverige efter 1921* (Göteborg: Makadam, 2021).

⁸ Flera av bidragen i den antologi om rösträttens historia som producerades i samband med rösträttsjubileet understryker just demokratikampens mångfasetterade och oavslutade natur. Se t.ex. Lars Berggren och Kjell Östberg, ”Reformism eller revolution? Arbetarrörelsen inför rösträttsbeslutet”, i *Rösträttens århundrade*, red. Ulrika Holgersson och Lena Wängnerud (Göteborg: Makadam, 2018).

⁹ Ulla Manns, ”Minnet av kvinnors rösträtt: jubileer och aktivister formar historien”, i Holgersson och Wängnerud, *Rösträttens århundrade*.

dering av rösträtten under 1930- och 1940-talen, Wahlström i form av tidigare nämnda historik över kvinnorörelsen och Wägner i *Väckarklocka*, en blandning av kvinnohistoria, essä och manifest. Wahlströms bok, påpekar Manns, har rösträtten som en självklar kulmen, medan Wägner skriver fram en mer ambivalent inställning till vad kvinnorna hade uppnått i och med rösträttsreformen. Wägner omfattade en vision om ”ett helt systemskifte” präglad av fred, ekologisk balans och jämlikhet.¹⁰ Hennes utgångspunkt var att det inte räckte till att kvinnorna bara hade släppts in i männens värld. Wägner menade i stället att kvinnorna också behövde formulera en egen vision om hur man ville förändra världen. Dessa mer systemkritiska tolkningar av rösträttens betydelse har tenderat att tappas bort till förmån för en mer triumfatorisk berättelse likt den Wahlström berättar, skriver Manns. Även Lena Eskilsson har påpekat att det i kvinnorösträttskampen fanns olika uppfattningar om vad rösträtten skulle innebära, och att dessa målsättningar ibland kom att förändras längs vägen. I sin studie av kretsen kring den kvinnliga medborgarskolan vid Fogelstad (där bland andra Elin Wägner ingick) konstaterar hon att det bland en del av de kvinnor som varit aktiva i rösträttskampen med tiden skedde en ”förskjutning från likhetsideer [sic] och individuella jämställdhetskrav till visioner om en helt ny världsordning”.¹¹

I historien om kampen för kvinnors rösträtt, och kvinnors rättigheter mer generellt, har kvinnorna stått i centrum.¹² Carl Lindhagen tillhör en grupp vars idéer och motivationer i rösträttsfrågan sällan fått större uppmärksamhet, nämligen gruppen män. Skälen är delvis uppenbara – det har helt enkelt handlat om en kamp som framför allt förts för kvinnor, och av kvinnor. Samtidigt har männens frånvaro i historiografin också delvis varit resultatet av ett aktivt perspektivval. Även när männen ställts i fokus har det vanligtvis skett

¹⁰ Manns, ”Minnet av kvinnors rösträtt”, 186.

¹¹ Lena Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället: kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad 1925–35* (Stockholm: Carlsson, 1991), 66.

¹² Se t.ex. Christina Florin, *Kvinnor får röst: kön, känslor och politisk kultur i kvinnornas rösträttsrörelse*, (Stockholm: Atlas akademi, 2006); Rönnbäck, *Politikens genusgränser*.

utifrån kvinnornas perspektiv.¹³ En viktig aspekt i rösträttshistorien har varit kvinnors komplicerade relation till män – både som allierade och motståndare. De bevekelsegrunder som männen som arbetade för kvinnornas rösträtt hade, och vad de förväntade sig att rösträtten skulle innebära, har dock mer sällan uppmärksammats.¹⁴ Även om Lindhagen har en självklar plats i historisk forskning om kampen för kvinnlig rösträtt, får han sällan en särskilt mycket större plats i den, än som just rollen av en manlig allierad som kunde föra fram rösträttskravet i riksdagen, särskilt under 1900-talets första årtionde.¹⁵ Att det ser ut så är alltså inte unikt för Lindhagen utan faller in i en mer allmän tendens att beskriva kvinnorrörelsen mer generellt, och kvinnorrösträttsrörelsen mer specifikt, från rörelsekvinnornas perspektiv.

Fokus på kvinnoperspektiv gäller inte heller enbart svensk forskning. Den amerikanska journalistikprofessorn Brooke Kroeger har berättat att hennes förslag om att skriva en bok om rösträttsrörelsens framstående män möttes från det tilltänkta förlaget med en refusering som helt enkelt löd ”Who cares what the men did?”.¹⁶ Boken, som till sist blev publicerad och fick titeln *The Suffragents*, fick dock en undertitel som pekar på kvinnorna snarare än männen som aktiva subjekt: *How women used men to get the vote*.¹⁷

Att män deltog i kampen för kvinnors rösträtt, såväl som i den vidare kvinnorrörelsen, är dock långt ifrån okänt. Män var vanligt förekommande i kvinnorrörelsen, särskilt under 1800-talet, som

¹³ Se till exempel Yvonne Svanström och Kjell Östberg, red., *Än män då? Kön och feminism i Sverige under 150 år* (Stockholm: Atlas akademi, 2004) dock med undantag för Ulla Manns bidrag.

¹⁴ ”Mäns roll i och deras bevekelsegrunder för kvinnosaken hör till ett relativt utforskat område”, konstaterar Ulla Manns i ”En man för sin sak: Lars Hierta, Oscar Stackelberg och Fredrik Borg.” i *Än män då? Kön och feminism i Sverige under 150 år*, red. Yvonne Svanström och Kjell Östberg (Stockholm: Atlas akademi, 2004), 26.

¹⁵ Bland annat av Rönnbäck, *Politikens genusgränser*, 33, 58.

¹⁶ Brooke Kroeger, ”Should We Care What the Men Did?”, Women’s Suffrage Centennial Commission, *On Their Shoulders: The Radical Stories of Women’s Fight for the Vote*, <https://www.nps.gov/articles/000/should-we-care-what-the-men-did.htm> (hämtad 2023-10-02)

¹⁷ Brooke Kroeger, *The Suffragents: How Women Used Men to Get the Vote* (Albany: State university of New York press, 2017).

bland andra Manns har visat.¹⁸ Hon konstaterar samtidigt att det i historisk forskning funnits en tendens att, liksom i kvinnorörelsens egen historieskrivning, ”förstärka uppfattningen om männens ringa betydelse för kvinnosaken ideologiskt sett”.¹⁹ Detta trots att ”[m]äns medverkan synes ha varit betydelsefull, om än inte helt okomplikerad”.²⁰ Manns illustrerar sin poäng med en lång rad ”reformmän” ur olika generationer med ett engagemang för kvinnosaken.²¹ Till dessa hörde Gabriel Richert som på 1820-talet i egenskap av ledamot i riksdagens lagutskott medverkade till att reformerna om lika arvsrätt och ogift kvinnas myndighet gick igenom och Carl Johan Svensén som 1866 gav ut pamfletten *Om kvinnans medborgerliga rättigheter*. Hans kvinnopolitiska engagemang togs sedan över av sonen Emil Svensén. Vidare fanns Lars Hierta som tillsammans med sina döttrar Anna Retzius och Ebba Lind af Hageby initierade skapandet av Föreningen för gift kvinnas äganderätt 1873 (men själv hann avlida innan föreningen kom till stånd) och Oscar Stackelberg som blev denna förenings förste ordförande. Även F. T. Borg, som år 1884 skrev den första motionen om kvinnors rösträtt, hörde till denna grupp kvinnosaksengagerade män.

I relation till Lindhagen är F. T. Borg särskilt intressant. Den pionjärmotion han skrev på 1880-talet överskuggar nästan alltid hans tidigare engagemang i kvinnofrågor, vilket sträckte sig flera decennier bakåt ända till 1850-talet och rörde långt fler frågor än

¹⁸ Manns, ”En man för sin sak”; Ulla Manns, *Upp systrar väpnar er! Kön och politik i svensk 1800-talsfeminism* (Stockholm: Atlas akademi, 2005).

¹⁹ Manns, ”En man för sin sak”, 26. En variant står Gunnar Qvist för i uppsatsen ”Ett perspektiv på den s k kvinnoemancipationen”, i Qvist, *Konsten att blifva en god flicka: Kvinnohistoriska uppsatser* (Stockholm: Liber, 1978), s. 162–211. Han konstaterar att männen genomförde en rad rättighetsreformer för kvinnor under 1800- och tidigt 1900-tal, men hävdar att dessa inte främst ska förstås som ett resultat av liberala idéers genomslag eller männens principiella engagemang för kvinnor. Han hävdar i stället att ekonomiska reformer av t.ex. arvsrätt och rätt till utbildning för kvinnor ytterst motiverades av (vissa grupper av) mäns ekonomiska intressen. Rösträttsfrågan skilde sig dock från ekonomiska rättighetsfrågor då det var en reform där hela kollektivet män förlorade makt, något som han menar kan förklara varför denna reform kom så mycket senare än likställighetsreformerna på det ekonomiska området.

²⁰ Manns, ”En man för sin sak”, 24.

²¹ Manns, *ibid.*; Manns, *Upp systrar väpnar er!*, särskilt avsnittet ”Reformmännen”, 27–56.

enbart rösträtten, som Manns påpekat.²² Likt flera av de tidigare nämnda kvinnosaksmännen var Borg medlem både i Föreningen för gift kvinnas äganderätt från grundandet i början av 1870-talet, och i Fredrika Bremerförbundet på 1890-talet.²³ I rösträttsfrågan argumenterade han självständigt för mer långtgående reformer än vad större delen av kvinnorörelsen stod bakom vid denna tidpunkt.²⁴

Under den organiserade kvinnorörelsens första år verkar alltså mäns deltagande inte setts som särskilt problematiskt. Organiseringen för just kvinnlig *rösträtt* skulle dock i hög grad bedrivas i form av en rörelse inte bara för kvinnor utan också av kvinnor. Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt (LKPR) tog ett strategiskt beslut att över huvud taget inte tillåta manliga medlemmar. Trots valet om särorganisering fanns fortfarande ett samarbete med män. Särskilt under rösträttsrörelsens första skede var det vanligt att använda manliga föreläsare, föredragshållare och kursledare. LKPR gav ut skriftligt material författat av män och inkluderade till och med manliga medlemmar på lokalnivå (om än i liten omfattning).²⁵ Männens förening för kvinnans politiska rösträtt, MKPR, bildades 1911, i anslutning till den internationella rösträttskongressen i Stockholm. Trots att den i omfattning inte kunde mäta sig med sin kvinnliga motsvarighet, hade den en symbolisk betydelse genom att den signalerade att rösträttsfrågan också var en angelägenhet för män.²⁶ Den kunde dessutom fungera som en kontaktyta mellan män och kvinnor med sympati för kvinnornas rösträtt, och som en kanal in i riksdagen. En betydande andel av föreningens medlemmar var nämligen riksdagsmän. Den separatistiska strategin behöver därför inte förstås som något som helt och hållet splittrade de män och kvinnor som ville arbeta för rösträtt. Rönnbäck beskriver det i stället som att arbetet kom att präglas av ett ”växelspel mellan kvinnors utomparlamentariska och mäns inomparlamentariska arbete”, där ett betydande samordnande arbete

—

²² Manns, ”En man för sin sak”, 36.

²³ Manns, *Upp systrar väpnar er!*, 40.

²⁴ Manns, *ibid.*, 36.

²⁵ Rönnbäck, *Politikens genusgränser*, 102.

²⁶ *Ibid.*, 102–103.

skedde kring motioner petitioner och skrivelser, ofta genom informella kanaler.²⁷

Tidigare forskning har konstaterat att riksdagsmännen som förde in rösträttskraven i riksdagen inte hade någon enad linje utan argumenterade för delvis olika slags reformer, utifrån olika slags motiveringar.²⁸ I Lindhagens fall är det tydligt att hans förslag till utformning av rösträtten såväl som hans tolkningar av rösträttens betydelse hängde ihop med hans tankar om politik och demokrati generellt. Denna hans mer generella politiska analys brukar inte uppmärksammas i forskningen om den kvinnliga rösträttens historia, men har färgat bilden av Lindhagen i historisk forskning om andra frågor och miljöer. Det har medfört att det finns en betydande kontrast mellan hur Lindhagen vanligtvis beskrivs i forskningen om den kvinnliga rösträtten jämfört med forskning med andra utgångspunkter. Medan han i rösträttsforskningen brukar beskrivas som en väg in i politikens finrum för kvinnorna som stod utanför, så har han i andra delar av politikhistorisk forskning vanligtvis tolkats som en långt mer udda person.²⁹ Idéhistorikern Sverker Sörlin har till exempel beskrivit honom som ”i opposition inte bara mot socialdemokratins huvudfåra, utan mot de flesta partier och ideologier”.³⁰ Från 1910-talets början definierade Lindhagen sin egen idépolitiska utgångspunkt som ”humanism”. Denna har tidigare forskning tolkat som utopisk såväl som idealistisk.³¹

Att Lindhagen har beskrivits på detta har att göra med den mer grundläggande kritik som han, över tiden med ökande intensitet,

—
²⁷ Ibid., 103.

²⁸ Det fanns till exempel ingen konsensus om hur rösträtten skulle genomföras och om målet var en könsneutral eller könsuppdelad lagstiftning. Ibid., 34–35.

²⁹ För en översikt se Josefin Hägglund, *Demokratins stridslinjer: Carl Lindhagen och politikens omvandling, 1896–1923* (Huddinge: Södertörn doctoral dissertations, 2023), 29–40.

³⁰ Sverker Sörlin, *Framtidslandet: debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet* (Stockholm: Carlsson, 1988), 248.

³¹ Se t.ex. nämnda Sörlin, *Framtidslandet*; Per Sundgren, *Kulturen och arbetarrörelsen: kulturpolitiska strävanden från August Palm till Tage Erlander* (Stockholm: Carlsson, 2007), 144–146; Torbjörn Lundqvist, *Industrialismens kritiker: utopism, ämbetsmannas-ideal och samvetspolitik i Carl Lindhagens ideologi* (Uppsala: Ekonomihistoriska institutionen vid Uppsala universitet, 1995).

riktade mot det politiska systemet – en kritik som inte verkade hitta någon riktigt fast partipolitisk hemvist. Denna idé om politik färgade Lindhagens tidiga argumentation om kvinnlig rösträtt, men kanske framförallt hans utvärdering av den rösträttsreform som till sist genomfördes 1918–1921. Poängen med att lyfta fram Lindhagens gärning är inte bara att synliggöra hur en av de aktiva manliga rösträttskamparnas idéer om rösträtt såg ut. På ett mer generellt plan utgör han ett exempel på att rösträttskampen i vissa bemärkelser förenades av ett gemensamt mål, men att detta mål kunde förstås på många olika sätt. Att kämpa för att kvinnor skulle få tillgång till politikens institutioner innebar inte att man nödvändigtvis såg det som ett slutmål.

Entré i politiken genom kvinnorörelsen

När Lindhagen väckte sin riksdagsmotion om rösträtt för kvinnor 1902 hade han redan ett drygt decenniums engagemang i kvinnofrågor bakom sig. Kvinnofrågan hade varit hans introduktion till politiskt arbete över huvud taget. Åren som juriststudent i Uppsala hade inte, till skillnad från generationskamraterna Karl Staaft och Hjalmar Branting, medfört något politiskt uppvaknande. Intresset för politik tog i stället fart när han återvände till hemstaden Stockholm som färdigutbildad jurist med sikte på en domarkarriär. Mer bestämt var det Föreningen för gift kvinnas äganderätt som blev Lindhagens väg in i politiken. År 1891 valdes han in i föreningens styrelse för att ersätta avgående Curt Wallis.³² Detta räknade han själv som sin entré i det politiska livet.³³

Redan året därpå, 1892, skrev han sin allra första riksdagsmotion på ämnet ”den gifta kvinnans äganderätt”. Det skedde fem år innan han själv skulle väljas in i riksdagen och motionen framfördes i riksdagens andra kammare av den liberale ledamoten Magnus Höjer.³⁴ När Föreningen för gift kvinnas äganderätt några år senare,

³² Brevet där föreningen meddelar Lindhagen att man har valt in honom i föreningen styrelse, för att ersätta Wallis som avsågs sig omval, finns i vol. A2:14, Carl Lindhagens samling, SSA.

³³ Carl Lindhagen, *Carl Lindhagens memoarer: Första delen* (Stockholm: Bonnier, 1936), 11.

³⁴ Motion 1892 AK nr 38.

1896, gick upp i Fredrika Bremerförbundet följde Lindhagen med. Juristen Lindhagen blev där ordförande i förbundets nyinstittade lagkommitté som i mångt och mycket fortsatte den gamla föreningens arbete.³⁵

Samma år formulerade han sin syn på kvinnorörelsens uppgifter i en artikel i *Ord och bild* med titeln ”Kvinnofrågan i social belysning”.³⁶ Texten utgick från Ellen Keys uppmärksammade och om-diskuterade tal om ”missbrukad kvinnokraft”, ”naturenliga arbetsområden för kvinnan” och ”kvinnokraft” från föregående år. I texten ifrågasatte Lindhagen vad han uppfattade som ett alltför skarpt partitagande för eller emot Key. Han hävdade att både Key och hennes kritiker hade sina poänger. Som en del av detta resonemang gav han också sin syn på kvinnorörelsen mer generellt. Han inkluderade ett antal kursiverade grundsatser där han till exempel slog fast att kvinnorörelsen skulle förstås som ”*utbrottet af kvinnonaturens ouppfyllda trängtan efter utveckling och efter utvecklingens medel: kunskaper, arbete och själfbestämning*”.³⁷ Utifrån detta perspektiv argumenterade Lindhagen för att det Key beskrev som ”missbrukad kvinnokraft”, ”sedt i den historiska utvecklingens ljus [skulle komma att] kallas stora och fruktbringande offer för kvinnosaken”.³⁸

1896 var också året då Lindhagen för första gången ställde upp som kandidat i andrakammarvalet. I sitt valtal, eller sin ”politiska trosbekännelse” som det ofta kallades, uttalade han bland annat sitt stöd för reformer för både gift kvinnas myndighet och rösträtt till andra kammaren.³⁹ Denna gång lyckades Lindhagen inte bli invald, men en ny möjlighet öppnade sig på våren 1897 i form av ett fyllnadsval efter en ledamot som avlidit. Denna gång gick det vägen. När Lindhagen som trettiosexåring valdes in i riksdagen var det början på fyra decennier som ledamot. Förutom ett uppehåll i mitten, år 1918, satt han som riksdagsledamot till och med 1940. Till

³⁵ Om Föreningen för gift kvinnas eganderätt och Fredrika Bremer-förbundet, se Ulla Manns, *Den sanna frigörelsen: Fredrika-Bremer-förbundet 1884–1921* (Stehag: B. Östlings bokförl. Symposion, 1997).

³⁶ Carl Lindhagen, ”Kvinnofrågan i social belysning”, *Ord och bild* 5 (1896): 180–183.

³⁷ *Ibid.*, 180.

³⁸ *Ibid.*, 183.

³⁹ Carl Lindhagen, *Drömmar och stridslinjer* (Stockholm: Bonnier, 1906), 1–8.

en början representerade han Stockholm i andra kammaren, men blev inte omvald i valet på hösten 1917. När han 1919 återinträdde i riksdagen var det som förstakammarrepresentant för Västernorrland (senare Västernorrland och Jämtland), ett resultat av hans mångåriga engagemang mot för de trängda småbrukarna i landets norra delar.

Under sina riksdagsår skulle Lindhagen komma att passera genom flera partibildningar. Dessa olika partisammanhang skulle komma att skapa olika förutsättningar för hans arbete i kvinnopolitiska frågor. Från att de första åren varit medlem i liberala Folkpartiet (1897–1899) och Liberala samlingspartiet (1900–1908) inträdde han 1909 i Socialdemokratiska arbetarepartiet och deras riksdagsgrupp. Vid partisplittringen 1917 var Lindhagen en av de som lämnade partiet och bildade Socialdemokratiska vänsterpartiet. Efter att till en början haft en ledande roll i detta parti vände vindarna efter en tid och han utslöts samband med att partiet bytte namn till Sveriges kommunistiska parti (sektion av Komintern) år 1921. Efter en kort period som partilös återvände han till Socialdemokraterna i början av år 1923 för att stanna där under resten av sin riksdagstid. I alla dessa partier fanns ett stöd för den kvinnliga rösträtten, men både liberaler och socialdemokrater tvekade att prioritera den innan männens rösträttsfråga var ”löst”, som vi kommer att se strax.

Kvinnors rösträtt i Lindhagens motioner

År 1902 motionerade Lindhagen alltså för första gången i frågan om kvinnors rösträtt till riksdagens andra kammare. Att motionen skrevs just då hängde samman med att regeringen von Otter detta år presenterat en rösträttsproposition som fått delar av den svenska kvinnorörelsen att se rött. I propositionen ingick en rösträttsreform grundad på kommunal rösträtt och en höjd rösträttsålder till 25 år. Liknande begränsningar hade föreslagits tidigare, men von Otter inkluderade även en ny ”konservativ garanti” i form av dubbelröst rätt till gifta män och till samtliga män över fyrtio. Detta förslag skapade reaktioner utanför riksdagen bland politiskt intresserade kvinnor, som såg det som ”en bekräftelse på att kvinnor inte be-

traktades som självständiga individer eller medborgare utan bara som bihang till män”, som Rönnbäck har uttryckt det.⁴⁰ I sin motion kommenterade Lindhagen förslaget med en syrlig formulering om att han betvivlade att denna grupp skulle tillföra ”ett förment tillskott af stadga i samhälleligt uppförande ” och hävdade att propositionen ”temligen oförtjent räknat den gifta mannen till godo” sådant som han i stället ”torde närmast hafva sin hustru att tacka för”.⁴¹ I sin motion föreslog Lindhagen en utredning av den kvinnliga rösträtten.

Motionens argumentation utgör ett exempel på det nära förhållande som fanns mellan Lindhagen och kvinnorörelsen. Större delen av motiveringen till motionens yrkande är saxad från en petition från 1899 med Fredrika Bremerförbundet som avsändare samt en artikel från förbundstidningen Dagny som kommenterade petitionen. Båda dessa texter hade Lindhagen själv sannolikt varit högst delaktig i att formulera. Den visar samtidigt på Lindhagens självständiga ställningstagande i frågan. Även om motionens yrkande var relativt modest – att kvinnornas rösträtt skulle utredas – så gick Lindhagen längre än Fredrika Bremerförbundets petition genom att också öppna för rösträtt för gifta kvinnor.⁴² Varken Lindhagens motion eller von Otters proposition kom att resultera i något reformsbeslut och Lindhagens riksdagsmotion föll utan debatt. Det mest bestående resultatet blev i stället impulsen de båda, på olika sätt, gav till organiseringen av kvinnliga rösträttsföreningar och snart även till grundandet av Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt.⁴³

Motionen 1902 skulle som sagt inte bli Lindhagens enda i den kvinnliga rösträttsfrågan. Från 1904 till 1908 återkom Lindhagen varje år med en ny motion i ämnet. Från den första relativt modest formulerade motionen om en utredning av kvinnlig rösträtt, ökade omfattningen av Lindhagens yrkanden under de följande åren. Redan 1904 yrkade han på att den kvinnliga rösträtten inte bara

⁴⁰ Rönnbäck, *Politikens genusgränser*, 33.

⁴¹ Motion 1902 AK nr 187.

⁴² Detta har även Rönnbäck konstaterat i *Politikens genusgränser*, 58.

⁴³ Rönnbäck, *Politikens genusgränser*, 58–59.

skulle utredas, utan att denna utredning också skulle resultera i ett faktiskt förslag.

Under de närmaste åren fortsatte rösträttsfrågan att vara ett ständigt debattämne i riksdagen. Ofta strukturerades debatten dock som en debatt om männens rösträtt först och främst. Även de som uttryckt ett principiellt stöd för kvinnlig rösträtt kunde utifrån taktiska motiv hävda att männens rösträttsfråga behövde lösas innan kvinnornas kunde komma upp på dagordningen. Lindhagen var en av dem som ifrågasatte denna uppdelning, om än inte helt och fullt från första början. I sin första motion 1902 förde han fram reservationen att kvinnornas rösträttsfråga inte fick fördröja männens. Denna reservation fanns kvar även 1904. Nu argumenterade han dock för att männens och kvinnornas rösträtt inte i längden kunde separeras och att lösningen av männens rösträttsfråga innefattade ”en särskild förpliktelse till att omedelbart skrida till en utredning och ett öfvervägande af frågan om politisk rösträtt äfven för kvinnor”.⁴⁴

Hur argumenterade då Lindhagen för kvinnornas rösträtt? I sin motion 1904 använde han inte längre Fredrika Bremerförbundets petition i sin motivering, utan en nyskriven text. Han började med ett citat av den franske upplysningsfilosofen och revolutionären Condorcet: ”Antingen har ingen människa medborgerliga rättigheter eller också hafva alla det; och den som röstar emot en annans rätt på grund af dennes olikhet i religion, kön eller ras har från denna stund afsvurit sig sin egen rätt.”⁴⁵ ”[D]essa sanningsord” tillämpade på rösträttsfrågan innebar enligt Lindhagen att ”bakom spørsmålet om införandet om allmän politisk rösträtt för män står alltid och oundvikligt frågan om kvinnans politiska rösträtt.”⁴⁶

En del av den nya motiveringen utgjordes av en sammanställning av sinsemellan delvis olika typer av argument för varför kvinnor borde ges rösträtt: individens rättigheter, kvinnornas rätt att tillvarata sina kollektiva intressen, tillsammans med argument om de gynnsamma följder den kvinnliga rösträtten skulle kunna få för

—
⁴⁴ Motion 1904 AK nr 262.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Ibid.

kvinnorna och för samhället i stort. Detta dels i form av det kvinnorna i kraft av sina särskilda fallenheter kunde bidra till, dels genom att kvinnan själv skulle utveckla positiva egenskaper genom det förtroende rösträtten innebar. Dessa argument löd:

därför att det är rättfärdigt mot henne och däremot orättfärdigt att utestänga hälften af folket från politiskt inflytande;

därför att kvinnan, som har lika stora intressen att tillvarataga i samhället som mannen, bör själv bäst förstå att där bevaka sin egen rätt och sitt eget bästa;

därför att hennes fallenheter otvifvelaktigt i många afseenden äro olika mannens, hvilket förhållande från det allmännas synpunkt utgör en ytterligare bjudande anledning att låta dessa särskilda fallenheter komma till sin rätt och göra sig gällande;

därför att härigenom skulle hennes medborgaranda stärkas, hennes självständighet och ansvarskänsla ökas samt hennes personliga anseende höjas;

därför att samhället särskildt behöfver den insats af medkänsla, sparsamhet och praktiskt sinne, som kvinnan antagligen skulle göra gällande i lagstiftningen och statshushållningen, samt

därför att sålunda med ett ord det är till gagn för kvinnan och till gagn för samhället.⁴⁷

Denna sammanställning skulle återkomma i senare motioner, och den användes även av den kvinnliga rösträttsrörelsen i propagandamaterial i form av både brevkort och flygblad.⁴⁸

År 1902 hade Lindhagen varit ensam motionär. Åren 1904 och 1905 fick han dock instämmande underskrifter från ett betydande antal andra riksdagsmän. I motionen 1904 instämde ett trettiotal

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Föreningen för kvinnans politiska rösträtt i Göteborg, "Flygblad N:o 2 utgifvet af Föreningen för kvinnans politiska rösträtt i Göteborg: Hvarför bör kvinnan erhålla politisk rösträtt?", 1916. <https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/52560> (hämtad 2023 oktober 2); Föreningen för kvinnans politiska rösträtt i Göteborg, "Varför bör kvinnan erhålla politisk rösträtt" [vykort], poststämplat 1915 eller 1916, <https://www.alvinportal.org/alvin/attachment/download/alvin-record:79989/ATTACHMENT-0006.tiff> (hämtad 2 oktober 2023).

liberala ledamöter och 1905 samlade Lindhagen nära sextio underskrifter, vilka förutom liberaler också inkluderade socialdemokraterna Hjalmar Branting och F.V. Thorsson.

Året därpå, 1906, kom en betydande scenförändring i och med att liberalerna för första gången fick möjlighet att bilda regering, och därmed också lägga fram en egen rösträttsproposition. Fastän det fanns ett betydande stöd bland de liberala riksdagsmännen för kvinnlig rösträtt, valde Staaffs regering att fortsätta separera kvinnornas och männens rösträttsfråga och att exkludera kvinnorna från förslaget. Detta var alltså den taktik som det tidigare citerade Rösträttsspelet refererade till vid bilden av Staaff: ”För männen först vi ömma. Se’n lofva vi att ej din rätt vi skola glömma”. Trots den liberala regeringens val gick Lindhagen inte på partilinjén utan fortsatte att motionera om att kvinnornas rösträtt skulle inkluderas i förslaget. Inte heller nu var han ensam, även om sällskapet hade decimerats. Tillsammans med en grupp liberala riksdagsmän, informellt kända som ”Lindhagengruppen” eller ”grupp Lindhagen”, tog han strid mot sitt eget parti och motionerade om att kvinnornas rösträtt behövde tas med. Bland gruppens medlemmar återfanns bland andra Curt Wallis, som Lindhagen ersatt i styrelsen för Föreningen för gift kvinnas äganderätt.⁴⁹

Resultatet av riksdagsdebatterna blev till sist att Lindhagen-gruppens motionsyrkande om en utredning av den kvinnliga rösträtten bifölls. Den liberala rösträttspropositionen föll dock och regeringen Staaff fick till följd av detta avgå i maj 1906. I stället blev det den tillträdande högerregeringen under ledning av Arvid Lindman som rodde en rösträttsreform i hamn. Lindmanregeringens proposition, baserad på slojade förmögenhetskrav men bibehållet könsstreck och dessutom ett antal nya krav, till exempel på genomförd värnplikt, antogs som vilande vid riksdagen 1907.⁵⁰ Samma år lämnade Lindhagen Liberala samlingspartiet för att stå som politisk

⁴⁹ Bland övriga medlemmar fanns bland andra Knut Kjellberg, Jakob Pettersson, Edvard Wavrinsky.

⁵⁰ Om dessa nya begränsningar, se Ebba Berling Åselius, *Rösträtt med förhinder: rösträttsstrecken i svensk politik 1900–1920* (Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis, 2005).

vilde. Sannolikt var den liberala regeringens rösträttsfiasko en starkt bidragande orsak.⁵¹

Att en proposition om ”allmän rösträtt” för män till sist såg ut att gå igenom innebar inte att Lindhagen och hans grupp gav upp frågan om kvinnornas rösträtt. Både 1907 och 1908 fortsatte ”grupp Lindhagen” att motionera för en mer radikal rösträttsreform än den som Lindmanregeringens proposition innehöll.⁵² Nu inkluderade de dessutom krav på valbarhet för kvinnor till riksdagens båda kamrar. I sin motivering kritiserade de att kvinnorna exkluderats även från denna proposition vilken de beskrev som ”på sin höjd en lösning, som i sig innebär fröet till fortsatta uppslitande strider”.⁵³ De förklarade misslyckandet att nå en i Lindhagens och hans medlemmarnas syn grundlig lösning med att frågan behandlats ”i partieller intressepolitikens tecken”.⁵⁴

Alla dessa beräkningar för att hindra maktförskjutningar, alla dessa stillatigande uträkningar af medeltalet af olika gruppers upplysta föreställningssätt, alla dessa gottköpsdogmer för bedömande af medmänniskors medborgarvärde, allt detta kan ej annat än lägga sig som en tyngd öfver det hela, verka som ett väldigt hinder för sakens verkliga framåtskridande.⁵⁵

En liknande analys gjorde gruppen efter att Lindmans proposition röstats igenom i en första omgång. Att kvinnornas rösträtt uteslutits från förslaget tolkade de som ett bevis på att propositionen tagits fram genom en cynisk ”byteshandel” snarare än som ett resultat av en vilja att skapa en grundlig lösning.⁵⁶ De ”vänliga ord och tankar för den kvinnliga rösträtten” som framförts tidigare i processen

⁵¹ I ett omdiskuterat tal sommaren 1906 riktade Lindhagen stark kritik mot den liberala regeringen, bland annat mot hur de hade hanterat rösträttsfrågan. Lindhagens kritik bemöttes av bland andra Fridtjuv Berg, som varit ecklesiastikminister i den liberala regeringen. Som ett svar till Berg publicerade Lindhagen i slutet av året sitt tal (”Om klokhet och hänförelse i politiken”) tillsammans med en mängd andra tal, motioner och artiklar i samlingsvolymen *Drömmar och stridslinjer*.

⁵² Motion 1907 AK nr 208; motion 1908 AK nr 145.

⁵³ Motion 1907 AK nr 208.

⁵⁴ *Ibid.*

⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ Motion 1908 AK nr 145.

hade kastats åt sidan då ”det visat sig, att flera erbjudanden ej behöfdes för att få saken med minsta möjliga uppoffring i hamn”.⁵⁷ I dessa senare motioner argumenterade Lindhagen och hans grupp för att ”könsstrecket” såväl som ”förmögenhetsstrecket” borde avskaffas, och om att stärka andra kammarens ställning gentemot den första.

Lindhagens och Lindhagengruppens invändningar till trots så röstades Lindmans proposition igenom, vilket innebar en ny situation för rösträttsfrågan i stort. Då männen fått sin rösträtt hade det taktiska argumentet för att inte ta upp kvinnornas rösträtt på agendan omintetgjorts. Från och med nu hade den kvinnliga rösträtten stöd av andra kammarens majoritet, men skulle fortsätta att stoppas av första kammaren. Lindhagen, som i början av 1909 gått in i det Socialdemokratiska partiet, motionerade samma vår tillsammans med sin nya riksdagsgrupp om att även kvinnorna borde ges politisk rösträtt.

Under de följande åren skulle kvinnornas rösträtt aktualiseras, bland annat genom att den utredning som tillsatts 1906, år 1912 till sist kunde presentera sitt resultat. Lindhagen motionerade detta år återigen om både rösträtt och valbarhet även för kvinnorna.⁵⁸ Efter att frågan debatterats i riksdagen stod det dock klart att, trots att stödet för kvinnornas rösträtt nu var stort, hade motståndet fortfarande majoritet i första kammaren vilket innebar att frågan föll ännu en gång. Därefter skulle kvinnornas rösträtt under flera års tid hamna i skuggan av andra frågor. Rönnbäck karakteriserar åren mellan 1913 och 1917, som den ”tysta perioden” i den kvinnliga rösträttens historia.⁵⁹ Mellan 1913 och 1916 väckte inte heller Lindhagen några nya motioner i rösträttsfrågan. År 1917 skulle han dock återkomma både med en över åttio sidor lång motion som förutom kvinnornas rösträtt inkluderade en lång rad förslag på olika reformer av flera olika samhällsfärer vilka behövde genomföras för att ”verklig demokrati” skulle uppnås, och en 24 sidor lång motion om kvinnornas rösträtt mer specifikt.⁶⁰ Innan jag går närmre in på

—

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Motionerna 1912 AK nr 311 och 316.

⁵⁹ Rönnbäck, *Politikens genusgränser*, 41–42

⁶⁰ Motion 1917 AK nr 289; Motion 1917 AK nr 400.

dessa motioner, och på hur Lindhagen mot bakgrund av idén om ”verklig demokrati” så småningom tolkade den annalkande rösträtten, ska vi återvända till början av hans riksdagstid. Parallellt med rösträttsfrågan drev Lindhagen nämligen hela tiden även andra frågor gällande kvinnors rättigheter.

Mer än rösträtt:

sociala och ekonomiska reformer för kvinnor

Rösträtten var med andra ord inte den enda fråga som berörde kvinnor och som i Lindhagen fick en engagerad talesperson. Redan innan rösträttsmotionen 1902 hade han tagit upp flera andra ämnen och han skulle fortsätta att göra det under hela sin riksdagstid. Strax efter sitt inval i andra kammaren 1897 började Lindhagen att motionera om sociala och ekonomiska reformer som rörde kvinnor. Stora, återkommande teman var kvinnors status inom äktenskapet och deras ställning i yrkeslivet, det vill säga frågor som gick i linje med Föreningen för gift kvinnas äganderätt och Fredrika Bremerförbundets verksamhetsområde. Om avskaffande av mannens målsmanskap kunde han till exempel nu till sist motionera själv 1903.⁶¹ Redan sitt andra år i riksdagen, 1898, motionerade han om reformer av giftermålsbalken, med anledning av en aktuell proposition.⁶² Lindhagen argumenterade här för att skrota propositionen och ytterligare utreda äktenskapslagstiftningen. Framför allt ville han att processen att få skilsmässa på grund av oenighet skulle underlättas. Samtidigt som han välkomnade åtgärder för att hindra ”missbruk” av äktenskapslagstiftningen, hävdade han att skilsmässa i sig inte borde motverkas. Den vanligaste skilsmäsoanledningen, hävdade han, var helt enkelt att ”slumpen sammanfogat två personer med så stridiga lynnen och tankesätt, att enligt en lång och sorglig erfarenhet all dräglig sammanvaro dem emellan visat sig omöjlig”.⁶³ I dessa fall var skilsmässa ett rimligt och berättigat val. Propositionen föll i riksdagen, och Lindhagens motion lämnades utan åtgärd. Året

—

⁶¹ Motion 1903 AK nr 113.

⁶² Motion 1898 AK nr 195; Proposition 1898 nr 9.

⁶³ Motion 1898 AK nr 195.

därpå återkom han med en motion där han återigen argumenterade för att hela giftermålsbalken behövde utredas.⁶⁴

Lindhagen motiverade sitt eget engagemang för att föra kvinnornas talan bland annat med att de fortsatt var utestängda från den formella påverkanskanal som rösträtten utgjorde. Detta uttryckte han särskilt tydligt i debatten om ett omdiskuterat lagförslag som rörde kvinnors rätt på arbetsmarknaden: förslaget om ett förbud för kvinnors nattarbete. Frågan diskuterades i riksdagen åren 1908 (då det röstades ned) och 1909 (då det antogs), det vill säga överlappande med att Lindmanpropositionen om en rösträttsreform låg på riksdagens bord. Lagförslaget hade sin grund i en internationell konvention om arbetarskydd som kommit till ett par år tidigare, år 1906. Med grund i konventionen var det upp till de nationella parlamenten att anta bestämmelser om att kvinnor skulle förbjudas att arbeta nattskift på vissa typer av arbetsplatser. Bland andra ekonomhistorikern Ulla Wikander har skildrat hur Lindhagen i den svenska riksdagen förde fram den svenska kvinnorörelsens, i ett europeiskt sammanhang unika, ståndpunkt att kvinnors nattarbete skulle vara fortsatt tillåtet.⁶⁵

Riksdagen var till en början kluven i frågan, men utifrån olika ståndpunkter. När den först kom upp 1908 förordade beredande lagutskottet avslag. Lindhagen, som var en av utskottets medlemmar, yrkade i en reservation inte bara på avslag utan också på att en utredning skulle tillsättas om vilka effekter nattarbete hade på män såväl som kvinnor.⁶⁶ I reservationen återanvände han, i något

⁶⁴ Motion 1899 AK nr 199.

⁶⁵ Om Lindhagens ställningstaganden i nattarbetsfrågan, se Ulla Wikander, *Feminism, familj och medborgarskap: debatter på internationella kongresser om nattarbetsförbud för kvinnor 1889–1919* (Göteborg: Makadam, 2006), 294–295. Wikander återger Lindhagens ställningstagande för jämlikhet mellan kvinnor och män i arbetstidslagstiftningen vid Andra internationalens kongress i Köpenhamn 1910. Hon beskriver Lindhagens ställningstagande som i linje med ”vad de socialdemokratiska kvinnorna i hans hemland ville få igenom” (294) till skillnad från övriga delar av den socialistiska kvinnorörelsen, vars ställningstagande låg i linje med det svenska socialdemokratiska partiet. Hon pekar också på att Carl Lindhagens syster Anna Lindhagen var en av de drivande socialdemokratiska kvinnorna i motståndet mot nattarbetsförbud för kvinnor och att även den borgerliga kvinnorörelsen, till vilken Carl Lindhagen hade täta band, var kritiska mot nattarbetsförbudet.

⁶⁶ Lindhagen, reservation till lagutskottets utlåtande 1908 nr 76.

omarbetad form, flera av sina formuleringar från den tidigare citerade *Ord och bild*-artikeln från 1896. I sin beskrivning av hur han tolkade nattarbetsfrågans bakgrund återvände han till exempel till formuleringen att ”kvinnorörelsen [var] utbrottet af kvinnonaturens ouppfyllda trängtan efter utveckling och efter utvecklingens medel: kunskaper, arbete och självbestämning”, en trängtan som nu kom till uttryck i motståndet mot inskränkningen i möjligheten till arbete.⁶⁷ I sin reservation hänvisade Lindhagen till att det ”från kvinnligt håll” framförts att ”frågan såsom omtvistad och närmast berörande kvinnorna borde anstå, till dess att de genom politisk rösträtt blifva i tillfälle att bevaka sin talan”.⁶⁸ Om detta kunde man ha olika meningar, menade Lindhagen, men det var ett faktum som borde tas i beräkning. ”Det förhållandet, att kvinnorna af statsmakterna nyligen åter förvägrats medborgarrätt utgör i hvarje fall en särskild uppfordran att fördomsfritt beakta de synpunkter, som framförts från deras sida.”⁶⁹

Första kammaren röstade mot lagförslaget utan särskilt mycket diskussion, men i andra kammaren fördes en omfattande debatt. Riksdagens socialdemokrater hörde till propositionens tillskyndare. Partiledaren Branting kritiserade Lindhagens problemformulering. Att nattarbetsfrågan aktualiserats, hävdade han, var inte ett resultat av ”det arbetande kvinnornas lust till att fullfölja ’kvinnonaturens ouppfyllda trängtan’”, utan av att ”den kapitalistiska utvecklingens begär efter billig arbetskraft” nu nått även ”proletärkvinnan”.⁷⁰ Lindhagen var dock inte ensam om att argumentera för att kvinnornas perspektiv behövde tas i beaktande. I debatten fick han stöd av flera medlemmar av ”grupp Lindhagen”. Curt Wallis instämde med Lindhagens inlägg i kammaren och Jakob Pettersson förde fram en liknande argumentation som Lindhagen. Edvard Wavrin-sky tog inte ställning för eller emot ett förbud, men hävdade att det var nödvändigt med mer utförlig statistik för att kunna backa upp den argumentation om nattarbetsförbudets hälsoeffekter som

—

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Hjalmar Branting, Riksdagens protokoll 1908 AK nr 72.

används som ett argument för ett förbud av förslagens anhängare.⁷¹ Även efter att förbudet antagits år 1909 fortsatte Lindhagen ända fram till 1915 att motionera om att förbudet skulle reformeras så att det även omfattade män, nu med stöd av sina partikamrater i den socialdemokratiska riksdagsgruppen.

En annan fråga som även den rörde kvinnors likställighet på arbetsmarknaden var frågan om kvinnors tillträde till vissa tjänstebefattningar. Även här var Lindhagen en aktiv riksdagsdebattör och motionär. År 1910 motionerade han (utan framgång) om en lagändring gällande kvinnors rätt att inneha klockarbefattning. Det var ett yrke kvinnor var formellt utestängda från men kunde ansöka om dispens för att söka.⁷² Ett tiotal år senare lade han fram flera motioner om kvinnors rätt att få inneha statlig tjänst, i samband med att den så kallade behörighetslagen debatterades.⁷³

Förutom dessa uppmärksammade och principiellt laddade frågor motionerade Lindhagen också i mindre uppmärksammade ärenden. Mellan 1905 och 1928 väckte han, närmast årligen, motioner som yrkade på förbättrade villkor för vissa specifika, kvinnligt dominerade yrkesgrupper. En av dessa grupper var sjuksköterskorna, vars tunga arbetsvillkor han fått upp ögonen för genom en närstående före detta sjuksköterska – hustrun Jenny Lindhagen.⁷⁴ Utöver sjuksköterskorna rörde det sig om ett antal yrkesgrupper med låg status och i många fall tillfälliga anställningar inom statlig verksamhet. Återkommande gällde det skrivbiträden och städerskor anställda vid landets domstolar och i riksdagen.⁷⁵ För dessa grupper

⁷¹ Jakob Pettersson, Curt Wallis, Edvard Wavrinsky, Riksdagens protokoll 1908 AK nr 72.

⁷² Motion 1910 AK nr 15.

⁷³ Motionerna 1920 FK nr 303, 1922 FK nr 161, och 1922 FK nr 162. Behörighetslagen röstades sedermera igenom 1923.

⁷⁴ Se t.ex. Anna Götlind, *Syster Gerda: sjuksköterskan, fackföreningsledaren och politiker Gerda Höjer* (Stockholm: Appell förlag, 2021). Om med sjukvård sysselsatta kvinnors arbetsförhållanden motionerade Lindhagen i motion 1911 AK nr 289 och om sjuksköterskors och sjuksköterskelevers arbetstid i motion 1919U FK nr 114. Även Carl Lindhagens syster Anna Lindhagen utbildade sig till sjuksköterska, men var aldrig yrkesverksam som sådan.

⁷⁵ Sammanlagt blev det ett tjugofemtal motioner, som inleddes 1905 med en motion om fast anställning åt skrivbiträdena i statens ämbetsverk, motion 1905 AK nr 164.

fortsatte Lindhagen att agera talesperson långt efter att rösträtten var vunnen.

En annan kategori av motioner rörde representation och valbarhet, utöver den *politiska* rösträtten, det vill säga rösträtten till riksdagens andra kammare. Lindhagen lade även fram ett antal motioner om valbarhet och rösträtt för kvinnor till *kommunala* instanser. I mitten av 1900-talets första decennium motionerade han flera gånger om kvinnors valbarhet till kommunala styrelser och nämnder, och om kvinnors inkludering i en kommunal rösträttsreform på den allmänna rösträttens grund.⁷⁶

Rösträtt och verklig demokrati

Låt oss nu återigen gå tillbaka till perioden då männens rösträtt nyss hade röstats igenom, men titta på en annan aspekt av Lindhagens verksamhet i riksdagen än den som rörde just kvinnors rättigheter. Utöver detta var han nämligen också en mycket aktiv debattör i frågor som rörde demokrati mer generellt. Under åren i riksdagen skulle han komma att utveckla ett alltmer vidsträckt demokrati-begrepp där rösträtt var en grundsten men långtifrån ensamt tillräckligt för att skapa vad han menade utgjorde ”sann” eller ”verklig” demokrati.⁷⁷ Av denna uppfattning finns det spår redan i resone-mang han hade fört i sitt allra första valtal, som kandidat till andra kammaren hösten 1896. Här förklarade han att han såg politik som en strävan efter ett särskilt mål som kunde uttryckas som rättvisa, sanning eller broderskap och kritiserade partiernas misslyckande att hålla sig till denna strävan, och i stället låta kortsiktiga perspektiv styra politiken.⁷⁸ Att låta dessa ideal utgöra politikens ledstjärna låg för Lindhagen i linje med att bereda utrymme i politiken för sam-

—
Städpersonalen i statens verk och myndigheter motionerade Lindhagen först om i motion 1913 AK nr 23.

⁷⁶ Lindhagen yrkade på gift kvinnas valbarhet till fattigvårdsstyrelsen i motion 1902 AK nr 42, på kvinnas valbarhet till kommunalstyrelse i motion 1905 AK nr 205. Han yrkade på valbarhet för kvinna till samtliga kommunala representationer och nämnder i motion 1907 AK nr 8. Valbarhet och rösträtt för kvinnor, inklusive gifta kvinnor, ingick i de vidare formulerade motionerna 1907 AK nr 209 och 1908 AK nr 146.

⁷⁷ För ett exempel på hur Lindhagen definierade verklig demokrati, se Carl Lindhagen, ”Demokrati”, *Tiden* 4, nr. 1 (1912): 1–14.

⁷⁸ Lindhagen, *Drömmar och stridslinjer*, 1–2.

hällets undertryckta grupper. Detta resonemang återkom också i rösträttsmotionerna. ”Alltid har det också förhållit sig så”, skrev han till exempel i sin motion från 1907, ”att det till sist varit de undertryckta och de lidande, som uppburit de mänskliga idealen och fört dem till seger”.⁷⁹ Detta gjorde det särskilt viktigt att dessa gruppers erfarenheter fick plats i politiken.

Från åren runt 1910-talets början började Lindhagen att föra alltmer utvecklade och komplexa resonemang om begreppet ”demokrati” och vad det i innebar. I en artikel i den socialdemokratiska idétidningen *Tiden* 1912 kom han med en definition av demokrati som gick långt utöver procedurer och rättigheter och som också i vissa aspekter var identiskt med det program han nu hade börjat kalla ”humanism”. Demokratien, hävdade Lindhagen här, var

ej en form utan ett innehåll, ej en lära utan ett leverne, ej en vetenskap utan ett sinnelag, ej en partibildning utan en rörelse, ej någon privatsak för några utan en arvedel för alla, ej en viss tids särmärke utan det konstanta i alla tiders aningar, ej en viss riktning utan en sammansmältning av det riktiga i alla principiella riktningar.⁸⁰

Detta kunde också uttryckas som att demokratins väg gick ”från liberalism, genom socialism till humanism eller tydligare översatt, från politisk frihet genom ekonomisk frihet till andlig eller inre frihet”.⁸¹

Parallellt med dessa mer teoretiska resonemang utvecklade han under 1910-talet även ett omfattande program av konkreta reformer, utöver rösträtten, som han beskrev som nödvändiga för en ”sann” demokrati. Gemensamt för flera av dessa förslag var en grundläggande idé om att demokrati innebar mer än att släppa in tidigare uteslutna grupper in i redan existerande politiska institutioner. Dessa institutioner behövde också förändras i grunden. Alltifrån statsskicket till statens ämbetsmän, pressen och de politiska partierna behövde reformeras, hävdade Lindhagen. Viktigt var

⁷⁹ Motion 1907 AK nr 208.

⁸⁰ Lindhagen, ”Demokrati”, *Tiden*, 14.

⁸¹ *Ibid.*

dock att inte bara se till formerna. Man behövde skapa ett slags demokratiskt tankesätt som skulle besjäla de demokratiska institutionerna, ”demokratiska människor i de demokratiska ordningarna” som Lindhagen började uttrycka det.⁸² Demokrati innefattade, enligt Lindhagen, mer än rena procedurer. Det krävdes även en bestående, ny anda i politiken för att sann demokrati, i Lindhagens mening, skulle kunna förverkligas på plats. Enbart formella reformer riskerade att medföra föga mer än ett vaktombyte i ett system som visat sig djupt problematiskt. För att undvika det behövde ”medborgarnas karaktärsdaning” bli en ”sammällsangelägenhet”, hävdade Lindhagen.⁸³ År 1917 sammanfattade han detta program i en över åttio sidor lång motion, följd av ett tiotal motioner med yrkanden som syftade tillbaka på denna.⁸⁴ Tillsammans innehöll de ett slags färdplan mot vad han såg som ”verklig demokrati”.⁸⁵ Huvudmotionens yrkande löd (med kursiv i original) att

riksdagen ville anhålla att Kungl. Maj:t (d.v.s. regeringen) måtte låta utarbeta förslag till en revision av grundlagarna och därmed sammanhängande författningar i syfte att *den svenska konstitutionen i den nya tid, som bör komma, må bättre än hittills uppbyggas på rätten i stället för makten, på folkupplysning och självstyrelse i stället för lydnad under auktoriteter eller med andra ord på en ordning, som i statslivet möjliggör, skyddar och värdesätter även den egna personlighetens inre utveckling och den andliga friheten för alla samt sålunda bereder rum för demokratiska människor i de demokratiska ordningarna.*⁸⁶

I följdmotionerna yrkade Lindhagen bland annat på kurser i ”social etik” för landets ämbetsmän, en reform av pressetiken, konkreta åtgärder för att främja medborgarnas ”karaktärsdaning” samt att

⁸² Motion 1917 AK nr 289, 83.

⁸³ Ibid., 80.

⁸⁴ Ibid., 80.

⁸⁵ Motion 1917 AK nr 289 innehöll en sammanfattande motivering till en hel svit av motioner. Motion 1917 AK nr 400 behandlade specifikt valrätt och valbarhet för kvinnor. I denna motion instämde även 13 socialdemokratiska ledamöter, däribland Ivar Vennerström och Fabian Månsson.

⁸⁶ Motion 1917 AK nr 289, 83–84.

särskilda regler skulle införas för de politiska partiernas intern-demokrati.⁸⁷

Idéerna som beskrivits ovan syntes inte bara i Lindhagens motioner, utan också i sättet han förhöll sig till de politiska partierna. På våren 1917 lämnade han Socialdemokraterna och deltog i bildandet av ett nytt parti, Sveriges socialdemokratiska vänsterparti (SSV), som jag nämnt tidigare. Vid partiets konstituerande kongress, i maj 1917, var en viktig och återkommande försäkran att partiet grundades i en övertygelse om att den egna organisationen behövde uppfylla de ideal man också ställde på samhället i stort. Det konkretiserades bland annat i antagandet av en, av Lindhagen formulerad, demokratisk ”grundlag” som skulle garantera partiets interndemokrati och upprätthållandet av fri- och rättigheter inom partiet.⁸⁸ Denna organisationsmodell skulle dock snart ersättas av en mer centralstyrd sådan, modellerad efter Kommunistinternationalens riktlinjer.

Kvinnornas rösträttsfråga fanns med i den långa motiveringen till den ovan citerade demokratimotionen från 1917.⁸⁹ Samma år väckte Lindhagen också en motion som specifikt yrkade på rösträtt och valbarhet för kvinnor.⁹⁰ Här inkluderade han också en lång historik över den kvinnliga rösträttsfrågans öde i den svenska riksdagen, vilket han beskrev som ett belysande exempel på några av den parlamentariska politikens grundläggande problem.⁹¹ Nu tyckte han sig dock se att en möjlig förändring var på väg, en ljusning för ett nytt slags politik. Med detta som bakgrund yrkade han på införandet av rösträtt till andra kammaren och valbarhet till båda kamrarna för kvinnor. Även denna motion röstades ned.

—

⁸⁷ Motionerna 1917 AK nr 299, nr 300, nr 293, och nr 291.

⁸⁸ Om SSV:s organisatoriska utveckling, se Jan Bolin, *Parti av ny typ: skapandet av ett svenskt kommunistiskt parti 1917–1933* (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 2004). Om de demokratiska grundlagarna se särskilt 77–78.

⁸⁹ Motion 1917 AK nr 289.

⁹⁰ Motion 1917 AK nr 400.

⁹¹ Detta var en argumentationslinje som liknade den han och ”Lindhagengruppen” framfört i motion 1907 AK nr 208, där de hävdade att misslyckandet att nå en lösning i kvinnorösträttsfrågan berodde på att den behandlats ”i parti- eller intressepolitikens tecken”.

Redan året därpå kom dock principbeslutet om rösträtt för kvinnor, i december 1918, och 1919 lades en proposition fram i frågan. Detta hindrade dock inte Lindhagen från att fortsätta motivera i frågan. Nu rörde det inte längre frågan om kvinnorösträtts vara eller icke vara, utan om dess innehåll och betydelse. Det var tydligt att Lindhagen inte uppfattade det rösträttsförslag som förelåg som tillräckligt. För även om han välkomnade själva reformen, uttryckte han också en skepsis mot vad den egentligen skulle innebära.

En viktig bakgrund till Lindhagens reflektioner om både röst-rätten specifikt och demokratin generellt var det världskrig som från 1914 rasade i Europa och snabbt hade spridit sig även till andra delar av världen. Lindhagen uppfattade kriget som en civilisationskris och beskrev det som en konsekvens av den europeiska samhällsordningen, där inräknat dess politiska system. Under 1910-talet började han allt oftare att ställa upp ”Asien” eller ”österländska” samhällstänkare och samhällsystem som alternativa modeller för den kraschade europeiska kulturen.⁹² I en bok från 1917 beskrev Lindhagen sin upptäckt av de ”österländska” tankarna om politik på följande sätt:

De stora erfarenheterna av det politiska partilivet, dess förhållelse, dess upplösning av karaktärerna, dess fattiga program-punkter, kemiskt rena från självövertvinnelse och syndabekännelse, har tvingat mig att söka något annat, och då ha dessa

⁹² Lindhagen var inte ensam i sin samtid om att intressera sig för Asien och det ”österländska” och att dra politiska slutsatser utifrån detta. Malin Arvidsson har till exempel visat att den indiskt inspirerade esoteriska läran teosofi spelade en väsentlig roll för den socialdemokratiska riksdagsledamoten och kvinnorösträttskämpen Nelly Thürings politiska analys och engagemang, se Malin Arvidsson, *Nelly Thüring: teosof, feminist, socialist* (Göteborg: Makadam, 2024). Beskrivningar av Asien och asiatiska samhällssystem (med olika grad av förankring i faktiska förhållanden) hade också använts som kritiska spegelbilder och möjliga alternativ till västerlandets könsnormer av tidigare manliga feminister. Karin Westman Berg har till exempel uppmärksammat att särskilt Indien var en viktig referenspunkt i Carl Jonas Love Almqvists kvinnopolitiska författarskap, i hennes *Studier i C.J.L. Almqvists kvinnouppfattning* (Göteborg: Gumperts, 1962).

österländska tankar trätt fram och kastat sitt bländande ljus över det politiska partilivets blodlösa skuggor.⁹³

Ett favoritcitat signerat Konfucius som Lindhagen började använda ofta var: ”Att äga makt utan ädelmod och mildhet är något, som jag aldrig kan fördraga att se”.⁹⁴ Denna devis behövde enligt Lindhagen gälla både i mellanstatliga och inomstatliga sammanhang.

Även kvinnornas rösträtt skulle han komma att tolka inom detta ramverk. I sin motion i rösträttsfrågan 1919 beskrev det som att kvinnornas rösträtt nu stormade fram ”över ruinerna av den gamla europeiska kulturen” och uttryckte förhoppningar om att den skulle kunna innebära ”en ny fostrande kraft” som skulle kunna göra ”humanitet i stället för våld och våld till ledstjärna” i politiken.⁹⁵ Lindhagen tolkade alltså kvinnornas insläppande i politiken som en möjlighet till en också kvalitativt förändrad politik. ”Det är hög tid”, hävdade han,

att det vekare sinnelaget i mänskligheten får intaga sin tillbörliga plats vid sidan av styrkan även i statslivet. Om kvinnorna förstode detta och tilläts göra det, skulle de förnimma, att från dem borde i och genom det nya samarbetet utströmma den nyskapande viljan ett [sic] sätta humanitet i stället för våld och våld i våra politiska strävanden.⁹⁶

Att detta faktiskt skulle inträffa var dock långt ifrån självklart för Lindhagen. Erfarenheten från kvinnornas deltagande i de kommunala valen 1918 hade inte pekat i denna riktning, menade han. Valkampen hade han uppfattat som präglad av cynism och intressekamp. En rösträtt som sågs som ”en vara blott” skulle inte kunna bidra till de, enligt hans mening, avgörande förändringar som behövde genomföras av politikens grundvalar.⁹⁷ Han hoppades därför

⁹³ Carl Lindhagen, *I revolutionsland* (Stockholm: Bonnier, 1918), 216–217.

⁹⁴ Carl Lindhagen, ”Parlamentarismen och dess kontroll på sig själv” i *Drömmar och stridslinjer IV: Demokrati*, red. Carl Lindhagen, (Stockholm: Bonnier, Stockholm, 1917), 31.

⁹⁵ Motion 1919 FK nr 223.

⁹⁶ *Ibid.*

⁹⁷ *Ibid.*

att riksdagen, i samband med att den skulle anta propositionen, också officiellt skulle uttala sig för att kvinnornas medborgarskap skulle utgöra någonting nytt. I sitt yrkande anhöll han att riksdagen skulle

i motiven till sitt beslut uttala den förväntan, att det nya medborgarskapet må bliva ej en vara blott, om vilken partierna konkurrera i valmarknaden, utan en ny fostrande kraft att i och genom det nya samarbetet sätta humanitet i stället för våld och våld till ledstjärna för våra politiska strävanden.⁹⁸

Detta yrkande gick, som väntat, inte igenom men kvinnorna fick till sist sin rösträtt. Carl Lindhagen fortsatte dock att motionera, även efter författningspropositionens antagande 1921, om nödvändigheten av en ny politik.⁹⁹

Slutsatser

Inledningsvis konstaterade jag att Lindhagen i rösträttens historia framför allt har blivit ihågkommen för sin första rösträttsmotion från 1902 och som en allierad till de kvinnliga rösträttskämparna. Som jag visat utgjorde Lindhagens engagemang för rösträtten både en del i ett bredare engagemang för kvinnorrättsfrågor i bredare bemärkelse och för demokrati i stort, i en mening som han utvecklade på ett både utförligt och självständigt sätt. Utöver ”Rösträttsspelets” slingrande bana från a till ö pågick alltså parallella strider. Framme vid målgången – den kvinnliga rösträtten – uppfattade Lindhagen att demokratin fortfarande låg i framtiden. Hur kan man då förstå detta resultat? Och vilka nya frågor väcker det?

För det första kan Lindhagen ses som ett exempel på det som Manns och Eskilsson pekat på – att det i kampen för kvinnlig rösträtt rymdes flera olika slutmål, vilka dessutom kunde växa och omformas längs vägen. Detta gällde alltså inte bara rösträttskampens kvinnor utan också en del av dess män. Genom att ställa fokus på Lindhagens kvinnopolitiska engagemang kan man föra samman

—
⁹⁸ Ibid.

⁹⁹ Se t.ex. motionerna 1920 FK 188 och 1921 FK 153, 158 och 175.

de olika bilder av Lindhagen som finns i tidigare forskning. Man kan se att han både var en person som i egenskap av kön och politisk position kunde agera som talesperson i maktens rum, och någon som in grunden ifrågasatte hur makt skulle utövas där. Att han agerade för att släppa in kvinnorna till makten, men också för att omforma hur politisk makt skulle utövas.

Lindhagen utgör i denna bemärkelse ett exempel på att kvinnorösträttsrörelsens män inte enbart var allierade utan också självständiga aktörer som i denna egenskap bidrog till kampen för kvinnor rättigheter. Poängen med att lyfta fram de manliga rösträttskämparna är dock inte bara att visa dessas betydelse för kvinnornas rösträttskamp, utan också kvinnofrågornas betydelse för männen. I Lindhagens fall är det särskilt tydligt att kvinnofrågorna spelade en stor roll i hans egen politiska karriär i stort. Detta genom hans långa och omfattande och principiellt motiverade engagemang i dessa frågor, men också genom att det för honom faktiskt utgjorde vägen in i politiken över huvud taget. Det var i Föreningen för gift kvinnas äganderätt hans långa politiska bana startade.

Man kan slutligen konstatera att flera av de ”reformmän” som diskuterats i tidigare forskning har en given plats i en bredare svensk politisk historia, men då ofta utan att deras kvinnopolitiska engagemang ges någon central plats. Det finns dock mycket som pekar på att kvinnofrågorna utgjorde en integrerad del av dessa mäns politiska analys. De argument som Lindhagen för fram för både kvinnors och andra undertryckta gruppers rättigheter binder honom samman med flera generationer radikala liberala män, som F. T. Borg eller Sven Adolf Hedin. Att fortsätta undersöka både männens betydelse för kvinnofrågorna, men också kvinnofrågornas betydelse för männen kan ge en mer komplett och perspektivrik, och mindre konstlat uppdelad bild av svensk politisk historia.

Litteratur och källor

Litteratur

- Arvidsson, Malin, *Nelly Thüring: teosof, feminist, socialist*. Göteborg: Makadam, 2024.
- Bengtsson, Håkan A., och Lars Ilshammar, red. *Demokratins genombrott: människorna som formade 1900-talet*. Lund: Historiska media, 2018.
- Berg, Annika, och Martin Ericsson, red. *Allmän rösträtt? Rösträttens begränsningar i Sverige efter 1921*. Göteborg: Makadam, 2021.
- Berggren, Lars, och Kjell Östberg, ”Reformism eller revolution? Arbetarrörelsen inför rösträttsbeslutet”. I *Rösträttens århundrade*, red. Ulrika Holgersson och Lena Wängnerud, 153–177. Göteborg: Makadam, 2018.
- Berling Åselius, Ebba. *Rösträtt med förhinder: rösträttsstrecken i svensk politik 1900–1920*. Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis, 2005.
- Bolin, Jan. *Parti av ny typ: skapandet av ett svenskt kommunistiskt parti 1917–1933*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 2004.
- Eskilsson, Lena. *Drömmen om kamratsamhället: Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad 1925–35*. Stockholm: Carlsson, 1991.
- Florin, Christina. *Kvinnor får röst: kön, känslor och politisk kultur i kvinnornas rösträttsrörelse*. Stockholm: Atlas akademi, 2006.
- Götlind, Anna. *Syster Gerda: sjuksköterskan, fackföreningsledaren och politikern Gerda Höjer*. Stockholm: Appell förlag, 2021.
- Hägglund, Josefin. *Demokratins stridslinjer: Carl Lindhagen och politikens omvandling, 1896–1923*. Huddinge: Södertörn doctoral dissertations, 2023.
- Kroeger, Brooke. *The Suffragents: How Women Used Men to Get the Vote*. Albany: State University of New York Press, 2017.
- Kroeger, Brooke. ”Should We Care What the Men Did?” Women’s Suffrage Centennial Commission, *On Their Shoulders: The Radical Stories of Women’s Fight for the Vote*, <https://www.nps.gov/articles/000/should-we-care-what-the-men-did.htm>, (hämtad 2 oktober 2023).
- Lundqvist, Torbjörn. *Industrialismens kritiker: utopism, ämbetsmannaideal och samvetspolitik i Carl Lindhagens ideologi*. Uppsala: Ekonomihistoriska institutionen vid Uppsala universitet, 1995.
- Manns, Ulla. *Den sanna frigörelsen: Fredrika-Bremer-förbundet 1884–1921*. Stehag: B. Östlings bokförl. Symposion, 1997.
- Manns, Ulla. ”En man för sin sak: Lars Hierta, Oscar Stackelberg och Fredrik Borg”. I *Än män då? Kön och feminism i Sverige under 150 år*, red. Yvonne Swanström och Kjell Östberg, 23–52. Stockholm: Atlas akademi, 2004.

- Manns, Ulla. *Upp systrar väpnar er! Kön och politik i svensk 1800-talsfeminism*. Stockholm: Atlas akademi, 2005.
- Manns, Ulla. ”Minnet av kvinnors rösträtt: Jubileer och aktivister formar historien”. I *Rösträttens århundrade*, red. Ulrika Holgersson och Lena Wängnerud, 179–193. Göteborg: Makadam, 2018.
- Qvist, Gunnar. *Konsten att blifva en god flicka: Kvinnohistoriska uppsatser*. Stockholm: Liber, 1978.
- Rönnbäck, Josefin. *Politikens genusgränser: den kvinnliga rösträttsrörelsen och kampen för kvinnors politiska medborgarskap 1902–1921*. Stockholm: Atlas, 2004.
- Sundgren, Per. *Kulturen och arbetarrörelsen: kulturpolitiska strävanden från August Palm till Tage Erlander*. Stockholm: Carlsson, 2007.
- Svanström, Yvonne, och Kjell Östberg, red. *Än män då? Kön och feminism i Sverige under 150 år*. Stockholm: Atlas akademi, 2004.
- Sörlin, Sverker. *Framtidslandet: debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*. Stockholm: Carlsson, 1988.
- Thulstrup, Åke. *När demokratin bröt igenom: konturerna av Sveriges historia 1905–20*. Stockholm: Bonnier, 1937.
- Wahlström, Lydia. *Den svenska kvinnorörelsen: historisk översikt*. Stockholm: Norstedts, 1933.
- Westman Berg, Karin. *Studier i C.J.L. Almqvists kvinnouppfattning*. Göteborg: Gumperts, 1962.
- Wikander, Ulla. *Feminism, familj och medborgarskap: debatter på internationella kongresser om nattarbetsförbud för kvinnor 1889–1919*. Göteborg: Makadam, 2006.
- Östberg, Kjell. *Efter rösträtten: kvinnors utrymme efter det demokratiska genombrottet*. Eslöv: B. Östlings bokförl. Symposion, 1997.

Tryckta källor

- Lindhagen, Carl. ”Kvinnofrågan i social belysning”. *Ord och bild*, no. 5 (1896): 180–183.
- Lindhagen, Carl. *Drömmar och stridslinjer*. Stockholm: Bonnier, 1906.
- Lindhagen, Carl. ”Demokrati”, *Tiden*, 4, no. 1 (1912): 1–14.
- Lindhagen, Carl. ”Parlamentarismen och dess kontroll på sig själv”. I Carl Lindhagen, *Drömmar och stridslinjer IV: Demokrati*, Stockholm: Bonnier, 1917.
- Lindhagen, Carl. *I revolutionsland*. Stockholm: Bonnier, 1918.
- Lindhagen, Carl. *Carl Lindhagens memoarer: Första delen*. Stockholm: Bonnier, 1936.

Arkivmaterial

Stockholms stadsarkiv (SSA)

A2:14, Carl Lindhagens samling, SSA

Digitaliserat källmaterial

”Rösträtts-spelet”, Ivar Hæggströms boktr. A.B., Stockholm, 1910. <https://www.alvin-portal.org/alvin/attachment/download/alvin-record:79989/ATTACHMENT-0038.tiff> (hämtad 2023-10-02) och Göteborgs universitets kvinnohistoriska samlingar KVINNSAM, <http://www2.uu.se/kvinn/portaler/rostratt/kampanj/> (hämtad 2023 2 oktober).

Föreningen för kvinnans politiska rösträtt i Göteborg. ”Flygblad N:o 2 utgifvet af Föreningen för kvinnans politiska rösträtt i Göteborg: Hvarför bör kvinnan erhålla politisk rösträtt?”, 1916. <https://gupea.uu.se/handle/2077/52560> (hämtad 2023 2 oktober).

Föreningen för kvinnans politiska rösträtt i Göteborg, ”Varför bör kvinnan erhålla politisk rösträtt” [vykort], poststämplat 1915 eller 1916. <https://www.alvin-portal.org/alvin/attachment/download/alvin-record:79989/ATTACHMENT-0006.tiff> (hämtad 2023 2 oktober).

Riksdagstryck

Motion 1892 AK nr 38, 1898 AK nr 195, 1899 AK nr 199, 1902 AK nr 42, 1902 AK nr 187, 1903 AK nr 113, 1904 AK nr 262, 1905 AK nr 164, 1905 AK nr 205, 1907 AK nr 8, 1907 AK nr 208, 1907 AK nr 209, 1908 AK nr 145, 1908 AK nr 146, 1910 AK nr 15, 1911 AK nr 289, 1912 AK nr 311, 1912 AK nr 316, 1913 AK nr 23, 1917 AK nr 289, 1917 AK nr 291, 1917 AK nr 293, 1917 AK nr 299, 1917 AK nr 300, 1917 AK nr 400.

Motion 1919 FK nr 223, 1919U FK nr 114, 1920 FK nr 188, 1920 FK nr 303, 1921 FK nr 153, 1921 FK nr 158, 1921 FK nr 175, 1922 FK nr 161, 1922 FK nr 162.

Riksdagens protokoll 1908 AK nr 72.

Proposition 1898 nr 9.

Lagutskottets utlåtande 1908 nr 76.